

Людина праці в СРСР: від глорифікації до девальвації

Коляструк Ольга Анатоліївна

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського,
вул. Острозького, 32, Вінниця, 21000
e-mail: kolvia58@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8473-7170

У статті розглядаються подвійні стандарти ставлення до людини праці в радянській державі. Праця мала загально-примусовий, мілітаризований характер, використовувалася для побудови нового ладу та «нової людини», служила інструментом мобілізації суспільства, була гарантом утримання влади більшовиками. Державний примус до праці поширювався на всіх трудящих. Офіційне звеличення людини праці в реальності оберталось її повним нівелюванням. Радянський «тейлоризм» перетворив робітника на функціонального виконавця (сталінський «гвинтик») і знеособив його як громадянина. Виробничий колективізм знівелював самодостатню особистість, позбавив її індивідуальності та відповідальності, унеможливив ініціативу.

Ключові слова: праця, примус, трудовий обов'язок, конституційне право, трудова дисципліна, соціалістичне будівництво, колективізм, ударництво, соцзмагання.

Человек труда в СССР: от глорификации к девальвации

Коляструк Ольга Анатолієвна

Доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедры философии, социально-политических дисциплин та етнологии Винницкого государственного педагогического университета имени Михаила Коцюбинского,
ул. Острожского, 32, Винница, 21000
e-mail: kolvia58@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8473-7170

В статье рассматриваются двойные стандарты отношения к человеку труда в советской стране. Официальное возвеличивание человека труда в реальности оборачивалось его унижением. Труд был всеобщим принудительным и милитаризованным, служил построению нового строя и «нового человека», использовался как инструмент мобилизации общества и гарантировал сохранение власти большевиками. Государственное принуждение к труду касалось всех трудящихся. Советский «тейлоризм» превратил рабочего в функционального исполнителя (сталинский «винтик») и обезличил его как гражданина. Производственный коллективизм нивелировал самодостаточную личность, лишил ее индивидуальности и ответственности, сделал безынициативной.

Ключевые слова: труд, принуждение, трудовая обязанность, конституционное право, трудовая дисциплина, социалистическое строительство, коллективизм, ударничество, соцсоревнование.

Man of labor in USSR: from glorifying to devaluation

Koliastruk Olha

*Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy, Socio-Political Disciplines and Ethnology at the Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky
32 Ostroz'kogo st., Vinnitsa, 21000
e-mail: kolvia58@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8473-7170*

The article deals with double standards of attitude towards man of labor in the Soviet state. The official exaltation of man of labor in reality turned into its complete leveling. Labor was generally coercive, militarized, used to build a new system and a «new man», served as an instrument for mobilizing society and was the guarantor of the Bolshevik rule of power. State coercion to labor was spread on all working people. The Soviet «Taylorism» turned the worker into an operational executor (Stalin's «screw») and dismissed him as a citizen. The industrial collectivism alienated the self-sufficient personality, deprived of its individuality and responsibility, made the initiative impossible.

Key words: labor, coercion, labor duty, constitutional law, labor discipline, socialist construction, collectivism, shock labor, social competition

Щоранку, з шестиколісною точністю, в одну і ту ж годину, в одну і ту ж хвилину, – ми, мільйони, встаємо як один. В одну і ту ж годину, одномільйонно, починаємо роботу, одномільйонно закінчуємо. І, зливаючись в єдине, багатомільйонноруке тіло, в одну і ту ж, призначену Скрижаллю, секунду, ми підносимо ложки до рота, і в одну і ту ж секунду виходимо на прогулянку, ... і відходимо до сну... Є.Замятін «Ми»

Метою більшовицької революції, її надзавданням було створення нового ладу і нової людини, тому відразу після захоплення влади більшовики визначилися зі ставленням до праці (Декрет про працю ухвалений 29 жовтня 1917 р.), цілком слідуючи за маніфестом К.Маркса про формування особливого, соціального типу людини «як економічного діяча, передусім – специфічного типу працівника». Трудову діяльність більшовики розглядали у двох площинах: конструктивістській (будівництво нового світу) і деміургівській (формування нової людини). Відтак праця набула статусу державно-етичної категорії, за визначенням Леніна, моральне те, що сприяє будівництву комунізму. Відповідно, той, хто гарно працює задля комунізму – гарна, моральна людина, хто не бажає працювати – погана, аморальна людина, ворог. Проблема полягала в тому, що одночасно треба було будувати новий лад і нову людину. Після вдалого жовтневого перевороту більшовики наразились на відверте небажання робітників працювати, які «бузили», «саботували», «дезертирували з трудового фронту». Заводи зупинилися, продуктивність праці на діючих підприємствах різко впала. Як виявилось, офіційне звільнення трудящих від класової експлуатації і проголошення їх господарем країни не гарантувало якісної зміни трудящої людини. 1919 р. об'єм валової промисловості знизився, порівняно з 1913 р., у 6 разів, а число робітників у промисловості скоротилося майже вдвоє. Продуктивність праці стрімко падала, 1920 р. склавши 27,1% рівня 1913 р.[1].

Дезорганізація, викликана «контролем над виробництвом», і небажання перетворити його на систему самоуправління, спонукали Леніна перейти до націоналізації всіх засобів виробництва і вже у березні – квітні 1918 р. вдаватися до насильства стосовно «гегемона революції» – робітничого класу, аби змусити його працювати на користь нової держави. «Дисципліна» стає чарівним словом, чудодійною паличкою. Вже ранньою весною 1918 р. вождь партії і держави заговорив про «залізну дисципліну», про «повне підпорядкування волі однієї особи, радянського керівника». Виховання «нової дисципліни» оголошувалося «новою формою класової боротьби в перехідний період» [2, с.264], тобто «класової боротьби» з пролетаріатом, що не бажає працювати в нових умовах. Керівники компартії чудово розуміли: заклики до дисципліни, законодавчо оформлені у квітні 1918 р. Декретом про трудову дисципліну, стали висхідною точкою для теоретичного виправдання

необхідності примусової праці. На нашу думку, на цьому варто наголосити спеціально: примус до праці стосувався всіх громадян, фізично спроможних до діяльності. Примусовість праці – родова ознака більшовицької системи господарювання.

Водночас, уже в першому Кодексі законів про працю (1918) більшовики позиціонували себе захисниками трудящих. Так вони, відповідаючи на виклики часу і рухаючись до стратегічної мети, започаткували парадоксальні рамки дії. З одного боку, влада мала демонструвати турботу про трудящих і ухвалювати закони про працю в їхніх інтересах. З іншого, – підпорядкувавши на кінець 1920-х рр. всю економіку, вона виявилась єдиним працедавцем; відповідно, мала захищати робітників від самої себе. Втім розв'язання цієї колізії теж суто більшовицьке. «Найвеличнша в історії людства зміна праці підневільної на працю на себе» (за Леніним) означала по суті працю на державу. Усупільнення, одержавлення фабрик, заводів, залізниць, дрібних підприємств, торгівлі неминуче передбачало нове ставлення до праці. Праця належала державі. Втім робітники, виявились недостатньо зрілими, недостатньо свідомими – вони відмовлялись працювати безоплатно. Вождь революції дійшов висновку, що робітники не бажають працювати, не вміють працювати.

Ленін, пересвідчившись, що безплатна комуністична праця поки неможлива, виклав нову концепцію праці у перехідний період, при соціалізмі: «Соціалізм передбачає працю без допомоги капіталістів, суспільну працю при суворому обліку, контролю і нагляді з боку організованого авангарду... повинні визначитися і міра праці, і його винагорода». Партія («організований авангард») має контролювати, наглядати, визначати норму і оплату праці. Троцький говорив про це відверто: «Ми йдемо до типу праці, соціально регульованої на базі економічного плану, обов'язкового для всієї країни, тобто примусової для кожного робітника. Це – основа соціалізму» [3, с.176]. М.Бухарін також суголосний з Леніним: «З точки зору пролетаріату, як раз задля справжньої, а не фіктивної свободи робітничого класу необхідне знищення так званої «свободи праці», оскільки остання непримиренна з правильно організованим «плановим» господарством і таким же розподілом робочої сили. Таким чином, режим трудової повинності і державного розподілу робочих рук при диктатурі пролетаріату виражає уже порівняно високу ступінь організованості всього апарату і міцності пролетарської влади взагалі» [4, с.118].

Воєнізація праці, за Троцьким, «як неминучий і основний метод організації праці ... згідно потреб соціалізму в період переходу від панування капіталізму до комуністичної держави» повною мірою здійснювалась і наприкінці 1920-х рр. Мілітаризація економічної політики і політико-економічних стосунків мирного часу виразно засвідчувала свідомий вибір керівників країни на користь силового розв'язання проблем і насильницької мобілізації людських ресурсів, про ставлення до людей як до

«людського матеріалу» на кшталт невичерпних ресурсів природи. Слід визнати, що метафора «матеріалу» стовно людині не лише жорстока, а й примітивна. Матеріал, наприклад дерево, не буває розумнішим і далекогляднішим за тесло. Озброюючись метафорою «людський матеріал», його «переплавка» / «формовка» / «перековка», влада свідомо нав'язала сценарій майбутнього насилля: в чіхих руках сила, той і правий.

Нова соціалістична економіка усунула приватну власність на засоби виробництва. Спосіб цього усунення в ранній постреволюційний період був свого роду соціальною лабораторією, в якій існував полюс суверенності (державна як централізований суб'єкт майбутньої командно-адміністративної економіки), але, з іншого боку, ще зберігався полюс «революційної творчості мас», коли численні практики, в тому числі Наукова організація праці (НОП) винаходились знизу, силами суспільних рухів і окремих ентузіастів, інтелектуалів, художників, дослідників.

Чи не найяскравішим прикладом такої ініціативи був Центральний інститут праці (ЦІП), створений пролеткультівцем Олексієм Гастевим у 1921 р. Він гаряче виступав за впровадження нових форм організації праці. О.Гастев захоплювався ідеями Тейлора, навіть листувався з Фордом, прагнув вдосконалити виробництво і людину на виробництві: «Світ машини, світ обладнання, світ трудового урбанізму створює особливі пов'язані колективи, породжує особливі типи людей, які ми маємо прийняти, прийняти так само, як ми приймаємо машину, а не б'ємося головою об її шестерні. ... історія наполегливо ставить не маленькі проблеми соціальної охорони особистості, а радше питання сміливого проектування людської психології залежно від такого історичного чинника як машини»[5, с. 24].

Носієм робочої сили залишався той же «живий індивідуум», хоча він і не продавав її як товар на ринку праці, а докладав відповідно до централізованої системи розподілу ресурсів, що формувалася. Людина праці знаходилась у центрі економічних і політичних експериментів, які охоплювали все її життя, оскільки відпочинок і позаробочий простір стали предметом особливої турботи. Так, у тогочасних журналах «Время», «Организация труда» та інших розгорнулася ціла аналітична полеміка про використання часу: друкувалися таблиці з відведеним часом на працю, прогулянки, відпочинок, приготування їжі, спорт, саморозвиток; створювались наукові «світлини робочого дня» – спеціальні картки, що детально описували хронометраж виробничих операцій в рамках різних професій, що було необхідним для виявлення резервів для оптимізації, скорочення часових витрат. Вкрай цікавим є особисте визнання О.Гастева, де він пояснює свій проект з біографічних обставин свого покоління: «Коли ми сиділи в царській тюрмі, нас учили, коли їсти, коли пити, коли спати, коли вмиватися, коли гуляти». Ця фраза пояснює, можливо, набагато більше, ніж хотів сказати автор. Насправді, режим дисциплінарної влади, точкою зосередження якого була в'язниця, що продукувала «слухняні тіла», в новому суспільстві заклав початки нової аскетичної суб'єктивності, а дисциплінарний примус інтерпретується у цьому разі як звільнювальне і установче начало.

Мережа осередків НОП «Ліга часу» боролась зі «злісними розтратниками часу»,

резюмуючи: «Боротьба за час є боротьбою за вироблення нової людини» [6, с.49-50]. Журнали наполегливо проводили ідею, що володарем виробництва (часу і праці) був звичайний робітник, що працює сам на себе, а тому не може бути жодної принципової різниці між його «вільним» часом і часом роботи на виробництві.

Культ нової праці – новобудови – нової людини був спеціально розроблюваний і в літературі. Відома повість Андрія Платонова «Котлован» названа за аналогією з популярним наприкінці 1920-х – на початку 1930-х індустріальним романом (1925): «Доменна піч» М.Ляшка, «Домна» П.Ярового, «Будівництво» А.Пучкова, «Цемент» Ф.Гладкова та ін. Годі говорити, що гладковський цемент – не лише продукція заводу, але й робітничий клас, що єднає трудові маси, стаючи фундаментом нового життя. Так само котлован – виробничий об'єкт, де відбувається дія, але символічний підтекст (яма, могила, провалля) виразно зрозумілий й підтверджений сюжетною лінією. За образом об'єкта п'ятирічки – символ історичного тупика.

Хоча виробничий ентузіазм, підсилений пропагандою, напевне, не можна відкидати. Пошлемося на свідчення Вальтера Беньяміна, який у нарисі «Москва» яскраво описує своє безпосереднє враження від незвичайної здатності людей до мобілізації, яку він спостерігав у «столиці комунізму» взимку 1926-1927 рр.: «Кожна думка, кожний день і кожне життя існують тут наче на лабораторному столі. І наче метал, з якого всіма способами прагнуть отримати невідому речовину, кожний має бути готовим до нескінченних експериментів. Жоден організм, жодна організація не може уникнути цього процесу. Відбувається перегрупування, переміщення і перестановка службовців на підприємствах, установах, будинках, меблів у квартирах. ... Адміністративні правила міняються щоденно, і трамвайні зупинки блукають, магазини перетворюються на ресторани, а за кілька тижнів по тому – на контори. Це вражаючий експериментальний стан – він називається тут «ремонт» – стосується не лише Москви. <...> Країна день і ніч перебуває у стані мобілізації, попереду всіх, зрозуміло, партія. Напевне, саме ця безумовна готовність до мобілізації відрізняє більшовика, російського комуніста, від його західних товаришів. Матеріальна основа його існування настільки мізерна, що він роками готовий у будь-який момент рушити в путь» [7, с.175-176].

У 1930-ті рр. на зміну раціональній парадигмі НОП прийшов сталінський культ «стахановців», «ударників праці». Ентузіазм ніколи не віддавався на відкуп мас, його суворо контролювали і спрямовували. «Передовики виробництва», «стахановці» нагороджувалися грішми, орденами і медалями, які перетворювали їх на видимий знак місця людини радянському суспільстві. Між «ударниками» і «відстаючими» виникав розкол, цей антагонізм навмисно культивували. Адміністрація підприємства вирішувала, хто буде «стахановцем». У середині 1930-х рр. повертається поняття «знатні люди», але тепер це не аристократія, а стахановці. В нацистській Німеччині також стає популярним лозунг «праця облагороджує» (Arbeit adelt).

У період соціалістичної реконструкції більшовики повністю поставили під свій контроль питання праці, в їх волі опинилось планомірне залучення громадян до праці і їх розподіл між окремими галузями, окремими підприємствами, підготовка кадрів,

регулювання заробітної плати, забезпечення соціалістичної організації виробництва, охорони і дисципліни праці. Вожді жовтневого перевороту правильно оцінили значення примусової праці, її зв'язок з плануванням і міцністю влади. Так, ще на зорі революції, більшовицькі лідери дійшли думки, що примусова праця на основі залізної дисципліни є не тимчасовою мірою, зумовленою обставинами революційного зламу, а «закономірністю» соціалістичного будівництва.

Революція не тільки перевернула соціальну піраміду Росії, а й узаконила нову ієрархію в трудовій діяльності. Праця перестала дорівнювати праці. Було необхідно працювати, але вид праці визначав становище людини в новому світі. Перша радянська конституція віднесла селянську працю до нижчого розряду людської діяльності порівняно з працею промисловою: перша була індивідуальною, породжувала дрібну буржуазію, друга – колективною, що породжувала клас, якому призначалось майбутнє. Ієрархія праці відбилась на конституційних правах: під час виборів до рад голос одного робітника дорівнював п'яти голосам селян; крім того, значна група селян, що «використовувала найману працю», взагалі позбавлялась права голосу. Торгівля, оголошена непродуктивною працею, вважалась шкідливою діяльністю, пережитком минулого. Приватна торгівля заборонена, торговці позбавлені права голосу; державну торгівлю мав замінити соціалістичний розподіл.

Конституція СРСР 1936 р., зрівнявши всіх громадян у правах, чітко увиразнила статусність людини праці у статті 12: «Праця в СРСР є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина по принципу «хто не працює, той не їсть». У цій формулі чітко висловлена особливість радянської праці – примусовий обов'язок і «справа честі».

Трудова діяльність мала переважно екстенсивний характер, що дозволяв успішно використовувати стратегію «великих батальйонів». Індустріалізація стала фронтом боротьби, де потрібні були «атаки», «прориви», «штурми», «буксири» тощо. Армія стала моделлю робітничого класу. Трудові закони першої п'ятирічки підвищували відповідальність робітника за виконання трудових обов'язків, йшлося про кримінальну відповідальність (неякісна або некомплектна продукція могла обійтися у п'ять років позбавлення волі).

На цій «війні» маса, натовп під орудою комісарів – представників партії, котрі, суворо контролюючи, використовують техніків, здійснюють подвиги, неухильно просуваючись вперед.

Ідеологема «праця є почесним обов'язком кожного» перетворилась в особисте переконання і трансливалась з покоління до покоління. Радянська цивілізація надала їй своєрідний репресивний і зобов'язальний відтінок. Трудова діяльність, праця розцінювалась як спосіб радянської соціалізації. Життєві акценти зміщені у сферу трудової діяльності – людина опиняється всередині трудового співтовариства, випадання з якого загрожувало серйозними соціальними незручностями. Відмінна праця і взірцева поведінка уможливили кар'єрний ріст і життєву успішність, визнання (Дошка пошани, репортаж у пресі), адміністративне заохочення (покращення житлових умов,

путівка до санаторію, преміальні). Без трудового стажу не можна було сподіватись на добру пенсію. Втрата трудової книжки скидалась на катастрофу – без неї не влаштуватися на нову роботу, не нараховується пенсія.

Слідування вимогам влади зазвичай було показним, підневільним, низько оплачувана праця супроводжувалася халтурою, різноманітним ухилянням від виконання, демонстрація лояльності – адміністративним торгом і корупцією, не кажучи вже про важко спостережувані прояви подвійного мислення, дисфункціях, латентних і віддалених наслідках засвоєння подібних зразків і правил поведінки[8, с.14]. За таких обставин поєднання формальних і неформальних механізмів регуляції набувало поширеної форми приватно-колективних стосунків залежності: колективне заручництво (в сімі, бригаді, відділі в установі, колгоспі). Його особливість – всі члени групи підкорюються правилам поведінки, спрямованим на зменшення шансів зовнішнього тиску і репресій, навіть на шкоду власним інтересам. Один відповідає за всіх, всі – за одного. Такий тип соціальної організації (зовнішньо-внутрішні обмеження, що накладаються на індивідуальну поведінку) знімає питання моралі, універсалістських механізмів регуляції, питання особистої відповідальності і установок досягнення. Такого роду функціональні механізми призводять до ефекту систематичної деморалізації. Це призводить до обмеження мобільності, зниження продуктивності, поширення халтури як норми, соціального інфантилізму, хронічної депресії, викликаної послабленням індивідуалізму, обмеженість часових горизонтів.

Література

1. *Геллер, М.* Машина и винтики: История формирования советского человека. Лондон, 1985. 336 с. URL: http://krotov.info/library/04_g/el/gell_21.htm (дата звернення: 15.03.2018)
2. *Ленин, В.* Диктатура пролетариата как новые формы классовой борьбы пролетариата // Полное собрание сочинений. Т.39. Москва : Политиздаг, 1970. 465 с.
3. *Троцкий, Л.* Терроризм и коммунизм (1920). Москва : Директ-Медиа, 2015. 411 с. <https://www.marxists.org/russkij/trotsky/1920/terr.htm> (дата звернення: 15.03.2018)
4. *Бухарин, Н.* Экономика переходного периода. Москва : Гос.соц.-экон.изд-во, 1920. 157 с. URL: <http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/11219-buharin-n-i-ekonomika-perehodnogo-perioda-ch-1-obschaya-teoriya-transformatsionnogo-protessa-m-1920-trudy-sotsialisticheskoy-akademii-obschestvennyh-nauk#mode/inspect/page/9/zoom/4> (дата звернення: 08.05.2018)
5. *Гастев, А.* Как надо работать: Практическое введение в науку организации труда. Москва, 1966
6. *Культура и революция: фрагменты советского опыта 1920–1930-х гг.* Москва : ИФРАН, 2012. 127 с.
7. *Беньямин, В.* Москва // Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. Москва: Медиум, 1996.
8. *Гудков, Л.* Условия воспроизводства «советского человека» // Вестник общественного мнения. 2009. № 2 (100) апрель–июнь.